

Reasumując, amerykańskim historykom udało się przygotować interesującą publikację, która dzięki unikalnym doświadczeniom czerpanym z długiej tradycji opisywanego przez nich projektu ukazuje nam półtorawieczne wysiłki edytorów źródeł. Zestawienie działań prowadzonych przez dziewiętnastowiecznych wydawców z działaniami historyków z okresu międzywojennego czy czasów zimnej wojny daje ciekawy obraz, który dodatkowo pokazuje politykę amerykańską i jej wpływ na ostateczny kształt publikowanych tomów.

Na zakończenie wypadałoby dodać, że wydawcy FRUS nie są pozbawieni dumy z własnych osiągnięć, stwierdzając, że aktualnie seria ta wyznacza światowe standardy, będąc jednocześnie najdłuższym działającym programem dyplomacji publicznej w historii Stanów Zjednoczonych oraz największym i najbardziej wydajnym programem dokumentującym historię na świecie. Oczywiście z opiniami amerykańskich kolegów można się zgadzać lub polemizować, z całą pewnością warto jednak zapoznać się z wydaną przez nich historią serii.

Piotr Długolecki
Polski Instytut Spraw Międzynarodowych

* * *

Wiktor M a r z e c , *Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne*, Universitas, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Kraków–Łódź 2016 (Horyzonty Nowoczesności, t. CXVIII), ss. 524

We współczesnym polskim piśmiennictwie naukowym (a zwłaszcza w historiografii) problematyka losów robotników i ruchu robotniczego nie jest — delikatnie mówiąc — specjalnie popularna. Mimo upływu przeszło ćwierćwiecza od końca PRL-u ciągle odreagowujemy jeszcze marksistowski paradygmat pisania historii, który przynajmniej oficjalnie obowiązywał w Polsce przed transformacją ustrojową, i niechętnie sięgamy po tematy zahaczające o problemy bliskie piśmiennictwu historycznemu sprzed 1989 r. Z tego powodu w zapomnienie popadła też część dorobku krajowej historiografii: w przypadku wielu wartościowych prac poświęconych polskiej lewicy i niższym klasom nowoczesnego społeczeństwa polskiego (autorstwa chociażby Anny Ż a r n o w s k i e j czy Feliksa T y c h a) po prostu „wylano dziecko z kąpielą”. Z tej perspektywy książka *Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne* stanowi znaczący wyjątek i może zwiastować zmianę dotychczasowego trendu, pokazując jednocześnie szanse i zagrożenia, które niesie ze sobą nowa perspektywa na „stare” tematy.

Wiktor M a r z e c , autor tej przeszło pięciusetstronicowej pracy, jest z wykształcenia socjologiem i filozofem, wychowankiem Uniwersytetu Łódzkiego, który dopiero w czerwcu 2017 r. obronił rozprawę na Wydziale Socjologii i Antropologii Społecznej Uniwersytetu

Środkowoeuropejskiego w Budapeszcie. W obszarze jego zainteresowań badawczych leży szeroko rozumiana socjologia historyczna (Charles Tilly), fenomenologiczna (Alfred Schütz), historia intelektualna, robotnicza (anglosaska *labor history*) i miejska. Na blisko 40 tekstów, które do tej pory wyszły spod jego pióra, niemała część dotyczy właśnie problematyki funkcjonowania nowoczesnej Łodzi oraz socjalizmu i rewolucji 1905 r. Marzec jest m.in. redaktorem i współautorem Przewodnika Krytyki Politycznej dotyczącego tej rewolucji.

Recenzowana książka mieści się na przecięciu głównych osi zainteresowań badawczych autora. Najkrócej rzecz ujmując, *Rebelia i reakcja* opowiada o tym, co działo się z polskimi robotnikami pod wpływem czytanych (słuchanych, dyskutowanych etc.) przez nich rewolucyjnych tekstów oraz o tym, jak na to patrzyły i reagowały polskie elity, przede wszystkim te narodowo-demokratyczne. Innymi słowy — stosując pojęcie używane przez autora — o „plebejskim doświadczeniu nowoczesności” w Królestwie Polskim i o „nacjonalistycznej kontrmobilizacji zarówno polskich elit, jak i zrewoltowanych robotników” (s. 23). *De facto* są to więc dwie lub trzy książki w jednej, co widoczne jest zresztą w trójdzielnej strukturze tekstu. Pierwsza część nosi tytuł „Rebelia”, druga — „Rewolucja”, trzecia — „Reakcja”. Jak pisze autor, „w pierwszej omawiam formy uczestnictwa politycznego robotników i związane z nim doświadczenie polityczne. W drugiej analizuję transformację pola politycznego i zmienne tożsamości polityczne mobilizowanych masowo pracowników fabryk. Trzecia poświęcona jest nacjonalistycznej odpowiedzi na rewolucję i zmianie politycznego myślenia Narodowej Demokracji” (s. 23).

Każda z części oparta jest też na odmiennej podstawie źródłowej. W pierwszej przeważają druki ulotne, odezwy i robotnicza prasa, w drugiej dochodzą programy polityczne partii oraz publicystyka partyjna, która z kolei dominuje w części trzeciej. W całej książce obficie wykorzystywane są też materiały wspomnieniowe. Co warte odnotowania, Łodzi przypada w książce miejsce równie ważne co Warszawie. Jak tłumaczy autor, dla plebejskiego doświadczenia rewolucji perspektywa łódzka jest tak samo ważna, jeśli nie ważniejsza od warszawskiej, przez którą zazwyczaj patrzymy na rewolucję 1905 r. i dzieje Polski jako takie. Mniej obecne, choć wciąż widoczne, jest także Zagłębie Dąbrowskie, natomiast inne ośrodki miejskie Kongresówki pojawiają się niestety sporadycznie. Książka Marca jest więc historią robotników i polityków wielkich i dużych miast, która jednoznacznie ujmuje doświadczenia proletariackiej (wielko)miejskości jako ważnego aspektu nowoczesnej historii Polski.

Choć autor nierzadko korzysta ze źródeł do tej pory niepublikowanych, to jednak zastosowana metodologia jest największym *novum*. W jednej książce połączonych zostało kilka różnych narzędzi i perspektyw. We wstępie autor stwierdza: „Zajmuję się w niej [tj. książce — M.J.] historią. Stosuję do badanego materiału głównie strategie badawcze pewnych odmian socjologii historycznej zorientowanej na dyskurs. Efekty tej interwencji dotyczą zaś filozofii politycznej” (s. 46). Kto więc oczekuje książki teoretycznie bogatej, erudycyjnej i refleksyjnej, a przy tym napisanej dobrą polszczyzną (z rzadka tylko wpadającą w nie zawsze zrozumiały żargon współczesnej humanistyki), ten się nie zawiedzie. Momentami teorii jest wręcz za dużo, a filozoficzne czy kontekstowe dygresje w tekście ciągną się przez kilka stron, odwołując czytelnika od głównych wątków rozważań.

Kolejną rzucającą się w oczy cechą publikacji jest — widoczne głównie w części pierwszej — zaangażowanie autora. Można odczuć, że patrzy przychylnie na poszerzenie sfery polityczności przez strajkujących w 1905 r. robotników, a deklaracje o pozytywnych życio-

wych metamorfozach i samooswieceniu, które miały być udziałem robotników pod wpływem lektury socjalistycznych tekstów i robotniczych protestów, traktuje z pełną ufnością. Przy całej błyskotliwości interpretacyjnej narracji książki tak jednoznaczne odczytywanie deklaracji robotniczych (szczególnie spisanych wiele lat po wydarzeniach rewolucji) rodzi przypuszczenie, że autor mógł być w takich wypadkach nieco bardziej krytyczny i nie zawsze „wierzyć na słowo”. Trzeba przyznać jednak, że wprowadzone w tej części pojęcie „drukowanego socjalizmu” (na wzór „drukowanego kapitalizmu” Benedicta A n d e r s o n a), opisujące rozpowszechnianie się idei socjalistycznych w interakcji partyjnych inteligentów z robotnikami za pośrednictwem słowa drukowanego, jest bardzo poręczne i powinno na trwałe zagościć w polskiej historiografii.

Paradoksalnie najbardziej chłodną, tj. bezstronną i precyzyjną interpretację materiału źródłowego przeprowadza Marzec w części trzeciej, poświęconej endecji. Programowe przejście partii Romana Dmowskiego od radykalizmu upodmiotowiającego lud przed 1905 r. do „nowoczesnego konserwatyzmu” (notabene nie jestem pewien, czy to najtrafniejsze określenie), w którym lud ma być elementem narodowego organizmu, podporządkowanym narodowym elitom, pokazane jest tu krok po kroku — przekonująco, ale bez prób moralizatorskiej oceny. Mimo dość bogatej literatury na ten temat sądzę, że ta część pracy wnosi nowe elementy do dyskusji nad autorytarnym zwrotem polskiej endecji.

Jedną z głównych tez książki Marca jest stwierdzenie, że rewolucja 1905 r. była „jedną z nielicznych w polskiej historii prób masowej i oddolnej demokratyzacji” (s. 15). Przez strajki, protesty i wiece, udział w życiu partii politycznych itp. „klasy ludowe” zyskały przynajmniej na jakiś czas swoją polityczną podmiotowość i obecność w sferze publicznej. To skłoniło jednak polskich narodowców do radykalnej i dość gwałtownej zmiany kursu oraz przejścia na pozycje kontrewolucyjne. Wykorzystując koniunkturę polityczną i robotnicze zmęczenie, endecji udało się w dużej mierze zahamować i podporządkować sobie polityczną aktywność warstw niższych, kierując ją na tory narodowego solidaryzmu i ksenofobii.

Szczególnie w pierwszej części pracy widoczna jest (także *expressis verbis* w tekście; vide s. 122–127) polemika z tezami kanonicznego dzieła Jürgena H a b e r m a s a, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*¹. Burżuazyjna sfera publiczna, tak ceniona przez niemieckiego socjologa, jest według Marca i cytowanych przez niego autorów niepełna bez sfery plebejskiej — powstającej w kontrze do tej pierwszej i posługującej się innymi formami działania, lecz niezbędnej, by głos wykluczonych mechanizmami rynku mógł zostać usłyszany. Relacja między obywatelską (burżuazyjną) a plebejską sferą publiczną jest więc dialektyczna. Przyjmując to rozumowanie, można by zapytać, czy Kongresówka (i szerzej — carska Rosja) sprzed 1905 r. to rzeczywiście dobry przykład Habermasowskiej obywatelskiej sfery publicznej? Czy to nie raczej jej faktyczny brak był powodem tak gwałtownego pojawienia się ulicznej i wiecowej polityczności proletariackiej?

Drugim autorem, z którym Marzec polemizuje trochę przy okazji (choć dwa razy jest on w tekście wzmiankowany), jest Carl S c h o r s k e i jego esej *Politics in a New Key. An*

¹ HABERMAS 1962.

*Austrian Tryptych*². Dla Schorskiego, podobnie jak dla Hanny Arendt, masowa polityka, w którą wkracza Europa Środkowa od lat dziewięćdziesiątych XIX w., jest główną przyczyną rozwoju ruchów profaszystowskich, populistycznych i antysemickich, które pojawiają się zamiast elitarnego liberalizmu i konserwatyzmu. Marzec perspektywę tę odwraca: „masy są [...] produktem elitarnego wykluczenia, symboliczną reprezentacją tych, którzy pozostają poza racjonalną wspólnotą polityczną” (s. 334). To endeckie elity przekształcają „klasy ludowe”, wiedzione do wspólnoty politycznej demokratycznym impulsem, w podporządkowane sobie nacjonalistyczne „masy” (co notabene w rzeczywistości nie odbiega tak bardzo od sytuacji przedstawionej przez Schorskiego, gdy masowa polityka zawsze jest sterowana przez populistycznych polityków). W tym wypadku polemika z założeniem Marca byłaby pewnie wymianą zdań na temat pierwszeństwa jajka lub kury. Warto jednak zauważyć, że strach przed zdziczałym, egoistycznym ludem w trakcie rewolucyjnych wydarzeń 1905–1907 r. był nie tylko domeną narodowych demokratów, lecz także podzielało go wielu socjalistów, którzy — jak Michał Sokolnicki — odnotowywali z żalem, że „lud rzeczywisty mało ma wspólnego z tym wyobrażeniem, jakie nam dała dawna ideologia powstańcza, emigracyjna i demokratyczna”³. „Trwoga mas” (którego to pojęcia Marzec używa za francuskim filozofem Etienne Billairem) ogarnęła nie tylko endeków i dawnych pozytywistów (liberałów), lecz także inne grupy polityczne. Niech swoisty blankizm Organizacji Bojowej PPS będzie dobrym tego przykładem.

Do tych uwag dorzucić można jeszcze parę kwestii i zapytać o doświadczenie polityczności innych grup niż przemysłowi i wielkomięjscy robotnicy. W książce wspomniani są robotnicy rolni, lecz brak zupełnie np. kolejarzy czy służby domowej. W przypadku tej ostatniej kategorii problemem może być trudność w źródłowym uchwyceniu tej grupy, ale nie zmienia to faktu, że to liczna, choć niewidoczna część polskich warstw niższych przełomu XIX i XX w. Co więcej, „klasy ludowe” w książce Marca nie obejmują też chłopstwa, o ile nie liczyć robotników o chłopskich korzeniach. Doświadczenie „plebejskie” oznacza wyłącznie doświadczenie wielkomięjskiej części polskiego plebsu. Tę samą uwagę poczynić można w kwestii płci i języka — jest to bowiem książka o niemal wyłącznie męskim i polskojęzycznym doświadczeniu politycznym. Decyzja o języku analizowanych źródeł była zresztą w pełni świadoma i wydaje się rozsądnym rozwiązaniem; historia rewolucji 1905 r. z punktu widzenia robotników niemiecko- czy żydowskojęzycznych i ich polityczności jest wciąż do napisania. To samo dotyczy się problematyki chłopskiej, o której akurat trochę już napisano — w pracy zabrakło nie tyle dokładnego jej uwzględnienia (bo to wystarczyłoby na kolejną książkę), co wyjaśnienia, dlaczego wiejskie doświadczenie rewolucji 1905 r. nie zostało w niej opisane.

Mimo wymienionych wyżej problemów praca Wiktora Marca ze wszech miar zasługuje na uwagę. Temat podjęty poniekąd na nowo w polskiej historiografii i zastosowane perspektywy teoretyczne w połączeniu z solidną interpretacją zebranego materiału źródłowego dały w rezultacie książkę obszerną i niebanalną. Ufam, że będzie to punkt wyjścia do dalszych badań lub interesujących polemik. Jeśli tak się stanie, zrealizowany zostać może główny de-

² SCHORSKE 1981, s. 116–179.

³ SOKOLNICKI 1936, za: GARLICKI 2008, s. 163.

klarowany cel tej pracy: „niewczesne przywrócenie politycznej widzialności grup, które w prowadzonych walkach społecznych upominały się o prawo obywatelstwa” (s. 46). W ten sposób *Rebelia i reakcja* ma szansę znacząco wpisać się w dyskusję o przemianach polskiej nowoczesnej polityczności.

Marcin Jarząbek
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Historii

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE I MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE:

AMSZ [= Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych]; ZD [= Zespół Depesz] 6/77

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU:

- BALIŃSKI 1843 = Michał Baliński, *Krewa. Starodawny zamek w Litwie*, w: *Pisma historyczne*, t. IV, Warszawa 1843, s. 165–188
- BASANAVIČIUS 1891 = Jonas Basanavicius, *Apie senoves Lietuvos pylis*, Tilžėje 1891
- BORODZIEJ, DŁUGOŁĘCKI 2014 = Włodzimierz Borodziej, Piotr Długolecki, *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne: bilans dziesięciolecia, czyli po pierwszych 20 tomach*, „Sprawy Międzynarodowe”, 2014, 4, s. 171–181
- CAVELL 2009 = Janice Cavell, *A History in Documents, 1909–2009. Foreign Affairs and International Trade Canada*, Public Works and Government Services Canada, Ottawa 2009
- Chronicon 2011 = *Chronicon Palatii Magnorum Ducum Lithuaniae*, t. I, red. G. Striška, Vilnius 2011
- Chronicon 2012 = *Chronicon Palatii Magnorum Ducum Lithuaniae*, t. II, red. G. Striška, Vilnius 2012
- Chronicon 2015 = *Chronicon Palatii Magnorum Ducum Lithuaniae*, t. III, red. G. Striška, Vilnius 2015
- ČERNIAUSKAS 2015 = Norbertas Černiauskas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pilies, kaip romantizuoto simbolio, virsmas istoriniu fenomenu*, „Lietuvos istorijos studijos”, XXXV, 2015, s. 194–196
- DAVIDSON 2011 = James Davidson, *Dover, Foucault i homoseksualność u Greków*, przeł. Lidia Ożarowska, w: *Antropologia antyku greckiego. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. Włodzimierz Lengauer, Paweł Majewski, Lech Trzcionkowski, Warszawa 2011, s. 553–585
- DŁUGOSSII 1997 = *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 10 et 11, ed. Marian Plezia et al., Varsaviae 1997
- EEMEREN 2013 = Frans H. van Eemeren et al., *Fundamentals of Argumentation Theory: A Handbook of Historical Backgrounds and Contemporary Developments*, New York 2013
- FEA 2016 = John Fea, *Author's Corner with Amanda Moniz*, <thewayofimprovement.com/2016/06/27/the-authors-corner-with-amanda-moniz> (dostęp: 20 grudnia 2016)

- FRUS 1955 = *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. Conferences at Malta and Yalta, 1945*, United States Government Printing Office, Washington 1955
- FRUS, XIII = *Conflict in the South Atlantic, 1981–1984*, ed. Alexander R. Wieland, United States Government Printing Office, Washington 2015 (FRUS, 1981–1988, vol. XIII)
- FRUS, XVII = *Eastern Europe*, ed. J.E. Miller, United States Government Printing Office, Washington 1996 (FRUS, 1964–1968, vol. XVII)
- GARLICKI 2008 = Andrzej Garlicki, *Józef Piłsudski 1857–1935*, Kraków 2008
- HABERMAS 1962 = Jürgen Habermas, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, Wanda Lipnik, Warszawa 2008 [wyd. oryg. 1962]
- Lytovs'ka* 2005 = *Lytovs'ka Metryka. Knyha 561. Revizii ukrains'kyx zamkiv 1545 roku*, red. Volodymyr Kravčenko, Kyiv 2005
- KAJZER 1993 = Leszek Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993
- MAROSZEK, TĘGOWSKI 2010 = Józef Maroszek, Jan Tęgowski, *Pogranicze polsko-rusko-litewskie*, w: *Historia województwa podlaskiego*, red. Adam Dobroński, Białystok 2010, s. 19–37
- MATUSZEWSKI 2011 = Rafał Matuszewski, *Eros and sophrosyne. Morality, Social Behaviour and Pederastia in 4th-century B.C. Athens*, Warszawa 2011 (Akme. Studia Historica, X)
- MONIZ 2008 = Amanda B. Moniz, 'Labours in the Cause of Humanity in Every Part of the Globe'. *Transatlantic Philanthropic Collaboration and the Cosmopolitan Ideal, 1760-1815*, dysertacja doktorska obroniona w Uniwersytecie Michigan w 2008 r.
- Papers* 1866 = *Papers Relating to Foreign Affairs, Accompanying the Annual Message of the President to the Second Session Thirty-eighth Congress*, United States Government Printing Office, Washington 1866
- SCHORSKE 1981 = Carl Schorske, *Politics in a New Key. An Austrian Tryptych*, w: *Fin-de-siècle Vienna: Politics and Culture*, New York 1981
- Serie* 2006 = *Serie wydawnicze dokumentów dyplomatycznych w zbiorach bibliotek polskich*, red. T. Mikulska, Warszawa 2006
- SOKOLNICKI 2008 = Michał Sokolnicki, *Czternaście lat*, Warszawa 1936
- Vilniaus Žemutinė* 2006 = *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, red. Raimonda Ragauskienė, Vilnius 2006
- Vilniaus Žemutinė* 2007 = *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, red. Liudas Glemža, Vilnius 2007
- Vilniaus Žemutinės* 1989 = *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. I, Vilnius 1989
- Vilniaus Žemutinės* 1991 = *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. I, red. Adolfas Tautavičius, Vilnius 1991
- Vilniaus Žemutinės* 1995 = *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. III, red. Adolfas Tautavičius, Vilnius 1995
- Vilniaus Žemutinės* 1999 = *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. IV, red. Vladas Urbanavičius, Vilnius 1999
- Vilniaus Žemutinės* 2003 = *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. V, red. Vladas Urbanavičius, Vilnius 2003
- VOLUNGEVIČIUS 2010 = Vytautas Volungevičius, *Pilis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse: statusas ir pavidumas*, „Lietuvos pilys”, VI, 2010, s. 5–15

- VOLUNGEVIČIUS 2011a = Vytautas Volungevičius, *Pilis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: istoriografijos tendencijos ir naujos definicijos paieškos*, „Lietuvos istorijos metraštis“, 2011, 1, s. 5–18
- VOLUNGEVIČIUS 2011b = Vytautas Volungevičius, *Pilies Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tyrimo modelis: tarp struktūrų ir socialinės istorijos*, „Lietuvos istorijos metraštis“, 2011, 2, s. 5–19
- VOLUNGEVIČIUS 2012 = Vytautas Volungevičius, *The Castle in the Grand Duchy of Lithuania: Historiography, Search for Definitions, Research Model*, „Lithuanian Historical Studies“, XVII, 2012, s. 1–38
- VOLUNGEVIČIUS 2014 = Vytautas Volungevičius, *Grand Duchy of Lithuania and the Case of the Castle: Context, Problems, Perspectives*, w: *The Castle as Social Space*, red. Katarina Predovnik, Ljubljana 2014, s. 199–205